

ВІГУК офіційного опонента
на дисертацію Басенка Івана Володимировича «Образ німців
на матеріалах щоденної українсько- та російськомовної
преси Києва (січень 1914 — грудень 1918 рр.)», поданої на
здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук
за спеціальністю 07.00.01 — Історія України
(Науковий керівник — канд. істор. наук,
старший викладач — Бетлій О. В.)

Дисертаційна праця Івана Басенка продовжує ряд досліджень образу «іншого» (у даному випадку німців) у роки Першої світової війни. Робота дисертанта присвячена специфіці сприйняття німців на українських теренах в умовах Великої війни та Української революції, що дало змогу змістити акценти з усталеного образу ворога, проаналізувати і презентувати весь спектр уявлень про німців, які творила тогочасна преса. Широкі хронологічні межі, поєднання війни та революції, а також зіставлення локальних українських і російських поглядів дали змогу показати мінливість образів німців у київській пресі досліджуваного періоду. Робота добре показує зв'язок суспільних настроїв, відображені у періодиці з політичними процесами, залежність написаного на шпальтах газет від впливу політичних сил, які мали владу в місті. З огляду на це, дане дослідження має не тільки вузьку науково-пізнавальну вагу, а й відкриває шлях для ширшого осмислення особливостей процесу творення образів «іншого» та пошуку власної національної самоідентифікації.

Структура роботи застережень не викликає, вона фактично вичерпує коло питань, пов'язаних з формуванням образу німців у київській періодиці відповідно до хронологічно-проблемного підходу. Дисертант проаналізував джерельну та історіографічну базу теми, описав ключовий методологічний принцип, що базується на спеціальному розділі культурології — імагології. Відтак дисертант розглянув суб'єктивні газетні судження про німців з точки зору авторів, редакцій та опосередковано читачів преси та проаналізував віднайдені у текстах оціночні судження про «свого, чужого, іншого», з'ясував характеристики видань, персоналії авторів та особливості історичного контексту;

прослідкував колізії військової та цивільної цензури; завдяки контент-аналізу кількісно та якісно проаналізовано тематику текстів, що фокусуються на Німеччині та/або німецькому народові, його культурі.

Дисертаційне дослідження виконане на достатній джерельний та історіографічній базі, що забезпечує належну ступінь достовірності зроблених у ньому висновків і узагальнень. Наукова новизна дисертації полягає в уточненні та розмежуванні загальноприйнятих в історіографії образів німців на теренах колишньої Російської імперії. Дисертант слушно підмітив, що універсальні образи могли існувати до 1917 року, коли преса функціонувала в межах єдиного російського інформаційного простору. Натомість Українська революція сприяла формуванню осібного образу німців. Дисертанту вдалося виокремити стереотипи про німців з різним емоційним забарвленням (як негативним, так і позитивним), які творила київська преса. Знання таких особливостей та механізмів відкриває можливості для переосмислення історії світоглядних уявлень, сформованих завдяки пресі у Києві в роки Великої війни та Української революції у новій системі історіографічних координат — як взаємодію між владою, періодичними виданнями як трансляторами і творцями суспільної думки та населенням, а також як взаємозв'язок між українськими, російськими та німецькими чинниками.

Цілком виправдано окремий розділ дисертації (другий) дисертант присвятив характеристиці повсякденних уявлень про німецьку націю, дискусії довкола міждержавних російсько-німецьких суперечностей та суспільних настроїв щодо німців у мирний час і в переддень Першої світової війни. Слушним є твердження автора про використання риторики війни в умовах напруженої політичної ситуації наприкінці літа 1914 року як інструменту політичного тиску, виховання патріотизму і відвернення уваги суспільства від нагальних проблем (с. 60). Дисертант вміло відстежив відмінності у поглядах на Німеччину та німців відповідно до політичних орієнтацій окремих київських видань. Погляди ділилися за ідеологічним критерієм. Одні підтримували німецьку соціал-демократію, другі — прусську

аристократію, треті — антисемітський рух. На думку дисертанта, київську пресу в поглядах на Німеччину як крайнє-агресорку об'єднали події липня 1914 року. Консолідуючим чинником стали також побутові уявлення про німців, яких газетярі показували в позитивному світлі, однак уважали чужими для російського/українського менталітету.

Найінформативнішим є третій розділ дисертаційної роботи, в якому йдеться про антинімецьку газетну кампанію воєнного часу. Дисерtant слушно зауважує, що початок війни кардинально змінив риторику київської преси, яка була тотожною із загальноросійською. У дисертації виділено своєрідні три елементи, які складали загальний образ іншого/ворога. Насамперед, Німеччина як держава постала в образі ворога, а його основу склали довоєнні стереотипи німецького імперіалізму та мілітаризму. По друге, винуватцями війни, а відповідно ворогами, стали Вільгельм II та владна еліта країни. По третьє, дискусії тривали щодо ставлення до німецького народу, який преса вважала або колективним ворогом або жертвою політики. Як стверджує дисерtant, образи німецького народу використовували залежно від ситуації і мети газетярів. Наприклад, для пояснення затяжного характеру війни писали про запеклість і силу німецької армії. Дисерtant зауважує, що створені київською пресою образи німців не були унікальними, а відображали загальні світові тенденції воєнного часу.

Окремої уваги заслуговує четвертий розділ дисертації про газетні репрезентації німців за революційної доби. У цій частині дисерtant використав іншу дослідницьку модель, зіставивши погляди трьох основних політичних груп, представлених у київській пресі. У фокус уваги потрапили українські соціалісти, російські прогресисти/соціалісти, російські праві, а влітку-осені 1917 року — також більшовики. Їх суперечки щодо власного національного проекту стали загальним тлом, довкола якого створили образ Німеччини як зовнішньої сили. Дисерtant стверджує, що на відміну від попереднього періоду, у час Лютневої революції, Української Народної Республіки та Української Держави гетьмана Павла Скоропадського жодній владі не вдалося повністю контролювати пресу. І це стало

початком утвердження свободи слова. Важливим є аргумент дисертанта про переорієнтацію у висвітленні всіх подій з російсько- на україноцентричне бачення. За короткий період 1917 — 1918 років образ Німеччини та німців у пресі різного спрямування змінювався кілька разів відповідно до політичної ситуації.

У висновках узагальнено фактографічний матеріал розділів. Автор стверджує, що постійна риторика на тему війни влітку 1914 року підготувала громадськість до її початку. Дисертант вміло проаналізував позиції окремих київських видань, погляди яких відрізнялися, але які допомагали формувати українську ідентичність (власне «я»). Протягом війни київській пресі вдалося сформувати образ Німеччини як глобального ворога, але через плуралізм поглядів універсального образу все ж створити не вдалося. Київські видання дотримувалися балансу в поданні інформації, намагалася олюднити образи німців, аби стримувати жорстокість до полонених і акти помсти. Дисертант висвітлив ставлення преси до українського питання та стосунок Німеччини до нього після Української революції. Після приходу німців до Києва у березні 1918 року преса висвітлювала Німеччину як зразок для розбудови власної національної держави. Попри політичні аспекти, Автор багато уваги звернув на повсякденні образи й стереотипи щодо німців, які упродовж війни виявилися доволі послідовними і тривкими. Хоч війна трохи порушувала ці погляди, але після її завершення преса відзначала стійкість, майстерність німців та застерігала від приниження Німеччини.

Відзначаючи досягнення дисертанта, звернемо увагу й на деякі дискусійні судження та упущення, які втім не применшують значення роботи і не впливають на її результати. **I)** У першому розділі Автор зробив огляд/перелік праць, які до досліджуваної теми мають тільки дотичне відношення, і водночас не виокремив ключових тез дослідників, які послужили основою дисертації. Детальніше вивчення загальних праць (як-от Кристофера Кларка) про дипломатичні відносини європейських держав напередодні та під час війни, про різницю між демократіями у Великій Британії та Франції й авторитарними монархіями в Німеччині, Росії, Австро-Угорщині, дали б змогу ширше подивитися на стратегії, які

визначали війну або мир та причину формування образів «ворога/чужого/іншого». Для розуміння суспільних настроїв у контексті протиставлення «свій–чужий» важливою є праця американського дослідника Майкла Скотта Нейберна «*Dance of the Furies: Europe and the Outbreak of World War I*. Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press, 2011», який на базі приватних текстів європейців показав міжнародні відносини та формування ворожості між людьми. Поза увагою Автора залишилися й польська історіографія. **ІІ)** У дисертаційному дослідженні мало використано приватні щоденники, спогади чи листування. Треба зауважити, що хоч дисертація акцентована на пресі, але особові матеріали (як то листування між редакторами/авторами видань, їхні спогади) та їх співставлення з пресою могли б скоригувати деякі висновки. До прикладу, дещо суперечливою є теза про готовність суспільства до війни. Той же Нейберг наголошує на простій тезі: у 1914 році європейські народи не очікували і не були готові до збройного протистояння, а тотальність війни викликала шок. Ігнорування приватних джерел не дало змоги висвітлити позапресові дискусії, відстежити реакції та відгуки суспільства на створені образи про німців у пресі, але які теж треба вважати частиною їх формування. **ІІІ)** Попри те, що в центрі уваги дисертації поставлено україно- та російськомовну пресу, хоча би часткове залучення преси інших народів, які проживали в той час у Києві, дало би більше розуміння не лише окремих національних уявлень про ворога, а й розподілу сфер політичного, економічного, культурного, світоглядного впливу кожної нації в місті та формування внутрішніх і зовнішніх образів «своїх/чужих», «інших/ворогів». **ІV)** Іноді Автор наводить судження, які потребують докладнішого опрацювання. Без критичної оцінки, а лише описово дисертант подає образи жінок і дітей, які використовували в пресі. Їх Автор описує однобоко як жертви насильницьких дій німців (с. 75, 78, 79, 81). Преса справді спекулювала темою насильства над жінками та дітьми для створення образу поганого і жорсткого ворога. Однак ці історії могли бути навмисне вигаданими, вони не мають підтвердження в матеріалах поліції. Okрім того, у повсякденному житті такі чутки мали працювати як чинник залякування жінок, аби ті боялися

зав'язувати спілкування з «чужими солдатами» під час квартирування і не порушували стереотипи поведінки, витворені пресою. **V)** Дискусійним є вживання для досліджуваного часу терміну «засоби масової інформації», який офіційно почали використовувати після його включення до преамбули статуту ООН в 1946 році.

Висновок. Результати дисертаційного дослідження Івана Басенка можуть бути використані при написанні загальних праць з історії України загалом та історії Києва зокрема, для дослідження міжнаціональних відносин. Загалом дисертація є завершеним дослідженням, у якому отримано нові науково обґрунтовані результати, що є суттєвими для поглибленого вивчення історії Першої світової війни та Української революції. Робота містить нові, ще незнані та несистематизовані дотепер відомості про специфіку формування образів німців в київській періодиці досліджуваного періоду. Ці відомості оперті на репрезентативну джерельну базу. Результати досліджень відбиті у публікаціях та представлені на всеукраїнських та міжнародних конференціях. Автореферат дисертації адекватно відбиває зміст та основні положення рукопису роботи. Рецензована робота відповідає вимогам «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 року № 567 (зі змінами). Зважаючи на це, вважаємо, що Басенко Іван Володимирович заслуговує присудження наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 — Історія України.

Наукова співробітниця відділу соціальної антропології
Інституту народознавства НАН України,
кандидатка історичних наук

Байдак М. С.

